

Kratka zgodovina ribje predelovalne industrije v Izoli od njenih začetkov do razpada Jugoslavije

**A short history of the fishing industry in Izola from
the beginnings to the fall of Yugoslavia.**

Gaša Egić

59

IZVLEČEK

V obdobju od leta 1879 do prve svetovne vojne je v Izoli delovalo pet tovarn, ki so se ukvarjale s predelavo rib. Med obema vojnama sta ostali samo še dve, in sicer Ampelea in Arrigoni. Obe sta poslovali uspešno in zaposlovali veliko število ljudi, predvsem domačinov. Po vojni je sledilo težavno obdobje, povezano s politično nestabilnostjo na tem območju. Z vključitvijo slovenski Istre v Jugoslavijo pa se je začel počasen vzpon izol-ske ribje industrije, ki je doživel vrhunec v šestdesetih letih z delovanjem Delamarisa. Sedemdeseta in osemdeseta leta so prinesla gospodarsko in politično krizo, ki je vladala tudi na državnem nivoju, in začel se je zaton ribje industrije, ki se je končal leta 2014, ko se je Delamaris iz Izole preselil v Pivko.

Ključne besede: Izola, Istra, ribja predelovalna industrija, ribištvo, gospodarska zgodovina

ABSTRACT

From 1879 to the First World War there were five fish factories in Izola. Between the First and Second World War there were only two left, the Ampelea and the Arrigoni, which were both successful and employed a large number of workers, mainly from Izola. Due to the political instability of the region the post-war period was difficult. That came to an end with the incorporation of Istria into Yugoslavia. The fish industry in Izola reached its peak in the 1960s with the company Delamaris. The 1970s and the 1980s were characterized by a political and economic crisis on a national level, leading to the decline of the fish industry in Izola. In 2014 Delamaris was relocated to Pivka, marking the end of the fish industry in Izola.

Key words: Izola, Istria, fish industry, fishing, economic history

UVOD

Izola je od nekdaj veljala za mesto ribičev. Ta predstava je še živa, čeprav je danes poklicnih ribičev v Izoli samo še za vzorec. Marsikdo, in ne samo v Sloveniji, Izolo še vedno povezuje tudi z Delamarisom, čeprav se je ta že od leta 2014 preselil v Pivko, ki ima z morjem in ribami bolj malo skupnega. Zgodovina ribje predelovalne industrije na nek način odraža družbeni in ekonomski razvoj Izole, ki je značilen za vsa mesta, ki se nahajajo na obmejnem, narodnostno mešanem območju. Tukaj imam v mislih predvsem dinamično menjavanje administrativnih, političnih in gospodarskih okvirov. V prispevku bom skušal na kratko predstaviti zgodovino ribje predelovalne industrije v Izoli od osemdesetih let 19. stoletja do razpada Jugoslavije.

RIBJA PREDELOVALNA INDUSTRIJA V IZOLI PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

V drugi polovici 19. stoletja je Izola upravno spadala v avstrijsko Primorje, v katerem so bili združeni Trst, Istra in Goriška–Gradiščanska. V Trstu je imelo sedež veliko pomembnih ladjarskih podjetij, zavarovalnic in ladjedelnic.¹ S tem, ko se je Trst razvijal, so se tudi mesta v slovenski Istri vedno bolj vključevala v trgovinske tokove, ki so potekali prek tega пристanišča. Prihod ribje predelovalne industrije v Izolo je pomenil začetek nekega novega obdobja. Od takrat naprej lahko o Izoli govorimo tudi kot o industrijskem mestu.

V osemdesetih letih 19. stoletja je v Izoli delovalo kar pet tovarn, ki so se ukvarjale s predelavo rib. Leto 1879 velja za leto nastanka Delamarisa. Ta letnica tudi krasi logotip podjetja. Dejansko pa je leta 1879 na območju, kjer še danes stojijo zapuščeni obrati Delamarisa, nastala prva tovarna za predelavo rib v mestu, in sicer je šlo za francosko podjetje Emile L. Rouillet & Co.²

¹ Terčon, Nadja. *Z barko v Trst: pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1850–1918)*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno–raziskovalno središče Koper, 2004, 25.

² Volpi, Lisjak Bruno. *Delamaris 1879–1999: 120 let iz morja v konzervo*. Izola: Delamaris, 1999, 47.

»*Fabrica dei Francesi*«³, kot so ji rekli domačini oz. »tovarna Francozov«, je bila tudi prva tovarna za predelavo rib v slovenski Istri. Volpi domneva, da je francoski poslovnež Emile Louis Rouillet, ki je ustanovitelj prve tovarne za predelavo rib v mestu, kot turist prihajal na počitnice v Izolo.⁴ Pri odločitvi za ustanovitev tovarne je pomembno vlogo seveda igralo tudi to, da je istrska obala bogata s plavo ribo in da je Izola poleg Rovinja tradicionalno veljala za najbolj ribiško mesto.

Tovarna Rouilleta je začela s proizvodnjo leta 1879 in je na začetku delovala razmeroma uspešno. V Izoli so proizvajali konzerve sardin, jegulj, graha in tudi mesa. Ko domači ribiči niso ulovili dovolj rib, so jih uvažali iz tujine. Kljub temu, da je tovarna uspešno delovala (leta 1887 so v Izoli proizvedli 481.000 ribjih konzerv, še pred tem so večkrat razširili in dogradili tovarno), je šla iz nepojasnjenih razlogov leta 1892 v likvidacijo.⁵

Leta 1893 je na dražbi nova lastnica družbe postala tržaška podružnica Anglo-avstrijske banke, z glavnim sedežem na Dunaju. Z novim lastništvom je izolska tovarna dobilo dodaten zagon. O uspešnem delovanju priča število prodanih konzerv: leta 1896 so prodali 833.000, naslednje leto že 1.200.000 in leta 1898 kar 2.603.000 konzerv.⁶ Podjetje je postalo celo glavni dobavitelj cesarske vojske. Svoje izdelke so izvažali po vsej Evropi, v Rusijo in celo v Ameriko.⁷

Še ena tovarna, ki je prav tako zaznamovala Izolo, ima svoje začetke v tem obdobju. Leta 1882 jo je ustanovil dunajski podjetnik Carlo Warhanek. Stala je na drugi strani mesta kot »francoska tovarna«, na obali, nedaleč od današnje marine. Vsakdo, ki se danes pelje skozi Izolo proti Piranu, vidi približno 50 metrov visok dimnik, ki priča o tem, da je na tem mestu nekoč

3 Zgodba Delamarisa. <http://www.delamaris.si/o-podjetju/zgodovina> (dostop 21. avgust 2016).

4 Volpi, Delamaris, 44–45.

5 Terčon, Nadja. »Ribja predelovalna industrija v Slovenski Istri (1867–1918).« V: *Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre: varovanje narave in kulturne dediščine na področju konservatorstva in muzeologije*, ur. Sonja Ana Hoyer, 239–256. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, 246.

6 Volpi, Delamaris, 53–54.

7 Prav tam, 55.

delovala uspešna tovarna. Dimnik je danes spomeniško zaščiten, nekdanji obrati tovarne pa propadajo.

V osemdesetih letih 19. stoletje so v Izoli začele z obratovanjem še tri druge tovarne, ki so se ukvarjale s podobno dejavnostjo. Leto pred prihodom Dunajčana Warhanka v Izolo je nastala tovarna za predelavo rib družbe Trojan & Co. (Giovanni Trojan e Giovanni Russignan). Zanimivo je, da so še leta 1911 izdelali 280.000 ribjih konzerv, a po tem letu ni več podatkov, ki bi pričali o tem, da je tovarna delovala še naprej.

Leta 1882 se je s konzerviranjem rib začel ukvarjati tudi Izolan Giovanni Degrassi. Poleg rib so v njegovi tovarni konzervirali tudi paradižnik in grah. Sklepati gre, da je podjetje na začetku 20. stoletja delovalo uspešno, saj je večkrat prosilo za dovoljenje za razširitev obratov.⁸

Od leta 1884 je v Izoli delovala še ena tovarna, ki se je ukvarjala s predelavo rib. Zgradila jo je tržaška družba Ditta B. Noerdlinger e fratello da Trieste. Tudi za to tovarno po letu 1911 ni več podatkov, kar nakazuje, da je najverjetneje zaprla svoja vrata.⁹

To je slika izolske ribje predelovalne industrije do začetka prve svetovne vojne. Jasno je, da je bila koncentracija tovarn z isto dejavnostjo prevelika za tako majhno območje. Tudi to je razlog, da sta od petih tovarn po vojni delovali samo še dve. Obe sta tudi dobili novega lastnika in novo ime. S koncem vojne se je korenito spremenila tudi politična situacija v slovenski Istri. Po avstrijskem stoletju je nastopila italijanska doba in fašistično dvajsetletje.

⁸ Terčon, Ribja predelovalna industrija, 247.

⁹ Prav tam, 248.

RIBJA PREDELOVALNA INDUSTRIJA V IZOLI V OBDOBJU MED OBEMA VOJNAMA

Poleg razdejanja, ki ga je prinesla vojna, je veliko spremembo prinesel tudi propad Avstro–Ogrske. Pred razpadom te je Trst predstavljal najpomembnejše pristanišče za vso bivšo državo. Prek Trsta je bila Istra povezana z Dunajem, Budimpešto in drugimi, še bolj oddaljenimi kraji Avstro–Ogrske. Vino in oljke, ki so jih pridelovali v slovenski Istri so lahko prodajali v Podonavju, po razpadu Avstro–Ogrske pa je bilo to (tudi zaradi carin) občutno težje.

Ribja industrija je bila še vedno zelo pomembna za Izolo, saj je bilo z njo tako ali drugače povezanih več kot 2000 Izolanov.¹⁰ Nekdanja »tovarna Francozov« je dobila novega lastnika, italijansko podjetje Ampelea, s sedežem v Trstu.¹¹ Podjetje je imelo v lasti obrate tudi v Rovinju, na Cresu in Lastovu, ki so bili vsi podrejeni glavni tovarni v Izoli, kjer so poleg rib proizvajali tudi ribjo moko, ribje olje, jušne kocke, vloženo zelenjavo, paradiznikovo mezgo itd.¹²

Poleg Ampeleje je v Izoli v obdobju med obema vojnama delovala še tovarna Arrigoni, naslednica tovarne dunajskega podjetnika Warhaneka. Leta 1919 jo je odkupil italijanski podjetnik Giorgio Sanguinetti.¹³ Leta 1926 je odkupilo še podjetje upokojenega ligurijskega industrialca Gaspereja Arrigonija in njegovo ime prenesel na tovarno v Izoli.¹⁴ Območju, kjer je nekoč stala ta tovarna, se v Izoli še danes reče Arrigoni.

10 Kramar, Janez. *Izola – mesto ribičev in delavcev*. Koper: Lipa, 1988, 372–373.

11 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 8, a.e. 128, Spričevalo Trgovske zbornice v Trstu o vpisu v register družbe "Ampelea Conservifici S.A." s sedežem v Trstu, 1926.

12 Rogoznica, Deborah. »Oris razvoja ribje industrije v povezavi z viri, ki jih hrani Pokrajinski arhiv v Kopru.« *Studia Iustinopolitana*, 2/2 (2009), 143–159, 144.

13 Delise, Ferruccio. *L'Isola dei pescatori: contributi per una storia della pesca a Isola*. Izola: Il Mandracchio, 2010, 301.

14 Delise, L'Isola, 301.

Stroji v tovarni so bili eni izmed sodobnejših v Evropi.¹⁵ Arrigoni je imel tudi svojo električno centralo, vodovod z rezervoarjem pitne vode, plinarno in tovarno embalaže. V najemu so imeli celo majhno tovarno ledu. Podobno kot Ampelea je tudi tovarna Arrigoni poleg rib proizvajala še druga izdelke. Med drugim so pripravljali tudi različne predjedi, se pravi različno zelenjavo v konzervah (oljke, artičoke, paradižnike, kumarice itd.).¹⁶ V spodnji tabeli so podatki o količini in vrstah predelane ribe v izolski tovarni Arrigoni od leta 1938 do leta 1942:

Vrsta ribe	1938	1939	1940	1941	1942
sardele	427,8	235,8	5,4	128,6	63
inčuni	72	53	15,9	87,9	144,9
skuše			34,3	90,6	12,5
tuna	67,5	10,8	10,5	85,4	31,1
boniti (vrsta tune)	728	977,4	1090,6	1073,4	385,8
zobatci	2				
Soljeni inčuni in sardele	880,4	889,8	1118,8	705,1	123,6
slaniki			2,1		52,5
osliči			40,1	103,8	
postrvi				31,5	1,1
moškatne hobotnice				22,9	
šuri				4,2	
papaline				70,2	33,5
sipe				72,7	
noetove barčice					95,7
losos					10
ciplji					12,6
skupaj	2175,9	2166,8	2325,5	2477,6	966,3

Preglednica 1 : Podatki o količini in vrsti predelanih rib, v tonah, 1938–1942.¹⁷

¹⁵ Kramar, Izola, 425.

¹⁶ SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 13, a.e. 201, Produzioni Antipasti e Pesce fresco, 1 semestre, 1941, 1941.

¹⁷ SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 20, a.e. 283,a) Zidanje tovarne od leta 1927–1942, 1942.

Marca 1936 je bilo v tovarni Arrigoni v Izoli zaposlenih 1400 ljudi, od tega samo 200 moških.¹⁸ Število delavcev je za tako majhno mesto res impresivno. Vseh prebivalcev v občini je bilo namreč 9771.¹⁹ Poleg tega je treba upoštevati, da je takrat obratovala še ena velika tovarna, že omenjena Ampelea. Točnih podatkov o zaposlenih v tej tovarni za leto 1936 nisem našel, vseeno pa lahko sklenem, da je bila v tem obdobju Izola že industrijsko mesto.

VPETOST RIBJE INDUSTRIJE V LOKALNO OKOLJE

Poleg tega, da sta Arrigoni in Ampelea zaposlovali ogromno Izolanov, je njihov vpliv na vsakodnevno življenje teh presegal okvire dela v tovarni. V skladu s fašistično socialno politiko so morala velika podjetja namreč skrbeti tudi za vzgojo, zabavo in izobraževanje svojih zaposlenih. Opera Nazionale Dopolavoro oz. *dopolavoro* je bila največja in najbolj heterogena izmed vseh državnih organizacij, ki je skrbela za aktivnosti odraslih.²⁰ Bila je tudi najmanj politično obarvana, vsaj na prvi pogled.²¹ *Dopolavoro* je na nek način opravljal funkcije, ki jih v sodobni družbi opravlja država oz. civilna družba. Arrigoni je imel, npr. svojo knjižnico, dramski krožek, plesno dvorano itd. Ampelea pa je imela, npr. svoj bar in celo nogometni klub, ki je nastopal v regionalnem tekmovanju. V Izoli so obstajali občinski krožki, klubi ipd., vzporedno z njimi pa še tisti v organizaciji Arrigonija in Ampeleje. Glede na to, da sta bili obe tovarni razmeroma uspešni, je bil njun *dopolavoro* dosti boljše organiziran in priljubljen med ljudmi. Ravno prek organizacije *dopolavoro* sta obe tovarni stopili v življenja ljudi.

Seznam aktivnosti, ki so jih ponujali v Arrigoniju, je zelo pester. Med drugim so prirejali gledališke predstave, novoletno zabavo, v sklopu katere je potekala seansa »eksperimentalne psihologije« (telepatija, sugestija). Imeli so tudi svoj tovarniški orkester ter sablaški, strelski, gimnastični, kolesarski

18 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 5, a.e. 73, Elenco personale operai dello stab. Centr. di Isola d'Istria, 1936.

19 Kramar, Izola, 419.

20 Ita. dopo-po, lavoro-delo. Po službi, torej.

21 de Grazia, Victoria. *The culture of consent – Mass organization of leisure in fascist Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 15–17.

in, seveda, balinarski krožek. V knjižnici, ki je štela kar 1000 članov, so imeli 1600 knjig. Za primerjavo – leta 1958 se je izolska mestna knjižnica lahko pohvalila s 3250 knjigami.²²

Različne aktivnosti, ki sta jih organizirala oddelka za *dopolavoro* iz Arrigonija in Ampeleje, so gotovo popestrile dogajanje v Izoli. Tudi kulturno.

RIBIŠKI FLOTI ARRIGONIJA IN AMPELEJE

Osnovna dejavnost obeh izolskih podjetij je bila predelava plave ribe. V tržaškem in koprskem zalivu se je že tradicionalno lovilo plavo ribo, posebej sardele in skuše. Sprva sta tovarni kupovali sveže ribe od domačih ribičev, v tridesetih letih pa sta ustanovili svoji ribiški floti. Ribiči so bili zaposleni pri Arrigoniju in Ampeleji, ki sta dali na razpolago svoje ladje in opremo.

Leta 1942 je imela Ampelea v svoji floti (prek svoje hčerinske družbe Itala) 23 ribiških ladij, od tega jih je bilo 13 registriranih v Izoli. Kapetani so bili večinoma domačini iz Izole.²³ V januarju 1944 je imela Itala zaposlenih 116 ribičev v Izoli, Funtani in Vrsarju.²⁴ Tudi Arrigoni je imel svojo ribiško floto. Leta 1943 jo je sestavljalo 10 ladij s skupno tonažo 120 ton. Poleg tovarne je stala tudi manjša ladjedelnica, v kateri je bilo zaposlenih osem mizarjev, pet mehanikov in pet skladiščnikov. Ladjedelnica je bila polno opremljena in funkcionalna.²⁵

Riba, ujeta v domačem morju, je sicer predstavljala samo majhen delež v primerjavi z ostalo ribo, ki sta jo tovarni kupovali po različnih koncih. V Arrigoniju so denimo predelovali celo osliče, ki jih v našem morju seveda ni. Kljub vsemu pa sta za domače ribiče floti predstavljali finančno stabilnost. Na vsaki ribiški ladji je bilo deset članov posadke, obe floti pa je sestavljalo

22 Knjižnični fond mestne knjižnice Izola. <http://www.izo.sik.si/sl/informacije/zgodovina> (dostop 10. avgusta 2016).

23 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 8, a.e. 133, Pogodbe med Družbo Ribolova Itala ett Ampelea in moštvom ribičev za ribolov leta 1942, 1942.

24 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 9, a.e. 139, Spisi in dopisi prvo polletje 1944 zloženi po datumih, 21. februar 1944.

25 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 20, a.e. 280, Podatki ribiškega ladjevja in plač, 1943.

več kot dvajset ladij, kar pomeni, da je bilo kar nekaj družin v Izoli neposredno odvisnih od ribištva.

DRUGA SVETOVNA VOJNA

Desetega junija 1940 so bile v Italiji uvedene vojne razmere. Država pa se je že prej začela pripravljati na vojno. V Izoli so po navodilih puljske prefektуре začeli z izgradnjo alarmnih siren že konec leta 1939. Občina je tudi sprejela sklep o racioniranju hrane.²⁶ Obe tovarni sta tudi med vojno obratovali, vendar z zmanjšano zmogljivostjo in obilico težavami. Iz okrožnice regionalnega komiteja za protizračno obrambo iz februarja 1941 (Comitato Provinciale Protezione A. A.) je možno ugotoviti sledeče: tovarna Arrigoni je imela 1335 zaposlenih, v veliki večini žensk. Tovarna je obratovala 24 ur na dan. Dvanajst moških je bilo zadolženih za protiletalsko obrambo, vsaj pet jih je moralo biti prisotnih tudi v nočni izmeni. Na okna tovarne so namestili lesene panele, da ni bila vidna luč v notranjosti. Med alarmom so proizvodnjo ustavili in ugasnili vse luči, tudi na zunanjih površinah. Tovarna je imela tudi svojo sireno, ki je oddajala zvok v premeru enega kilometra. Klet so spremenili v zaklonišče s površino 670 kvadratnih metrov. Zgrajena je bila v skali in bila utrjena z armiranim betonom. Dovolj velika je bila za 1340 delavcev. V tovarni je bila tudi ambulanta z medicinsko sestro.²⁷

Do kapitulacije Italije septembra 1943 je bilo v Izoli razmeroma mirno, stanje se je poslabšalo s prihodom Nemcev. Februarja 1944 je bila ukinjena suverena oblast Italije nad puljsko pokrajino in v veljavo je stopila nemška zakonodaja.²⁸ Leta 1944 sta izolski tovarni obratovali v zelo težavnih razmerah. Primanjkovalo je osnovnih surovin za kolikor toliko normalno proizvodnjo, pogosti so bili letalski napadi zaveznikov. Poleg tega je bilo sodelovanje z novimi nemški oblastmi težavno.

Resne težave so imeli tudi ribiči oz. ribiške flote obeh podjetij. Enaindvajsetega julija 1944 sta v trčenju ene izmed Ampelejinih ladij z

²⁶ Kramar, Izola, 441.

²⁷ SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 22, a.e., 322, Obramba proti zračnim napadom, 1942–1944. 1941.

²⁸ Kramar, Izola, 474.

nemško vojaško ladjo umrla dva izolska ribiča. Pogreba so se udeležile tudi delegacije iz Arrigonija, ribiške zadruga Nazario Sauro iz Kopra in ribiške zadruga iz Izole.²⁹ Poleg tega so ribiči, ki so delali na ladjah tako Ampeleje kot Arrigonija, družinoma umrlih predali 3000 lir.³⁰ Vse to priča o tem, da so bili izolski ribiči med seboj povezani in solidarni, čeprav so delali za različna podjetja. Za primerjavo – vsi člani posadke so v desetih mesecih zaslužili okoli 30.000 lir, se pravi v grobem 3000 lir na člana posadke.³¹

Maja 1944 so v Ampeleji s strani pomorske uprave dobili v vpogled zakonodajo, ki ureja morsko plovbo in ribištvo. Zanimivi so člani, ki so se spremenili po kapitulaciji Italije s prihodom nemških oblasti. Od takrat so morale imeti barke na trupu narisano svastiko, tiste težje od 10 ton pa poleg tega še nemško zastavo. Strogo prepovedano je bilo na ladji imeti fotoaparate, orožje in tuje časopise. V primeru letalskega napada so ribiči morali takoj ugasniti svoje luči.³²

Tik preden so Nemci odšli iz Izole, so še minirali valobran v mandraču. Tudi ribiška flota Arrigonija je utrpela veliko škode. Potonile so štiri ladje, težje poškodovane so bile še tri.³³ Zanimivo je, da je nemška morska policija (Wasserschutzpolizei) ukazala več ribiškim ladjam, da se privežejo ravno ob valobran, ki so ga kasneje razstrelili.³⁴ Eksplozija je bila tako močna, da je bilo porušenih 172 hiš, škoda pa je bila ocenjena na 11.000.000 lir.³⁵ Sklepati gre, da so želeli Nemci narediti čim več škode pred svojim odhodom. Ko so naposled odšli – Izola je bila osvobodjena prvega maja – se je začelo novo obdobje, ko nekaj let ni bilo jasno, komu bo to območje pripadlo.

29 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 9, a.e. 139, Spisi in dopisi prvo polletje 1944 zloženi po datumih, 26. julij 1944.

30 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 9, a.e. 139, Spisi in dopisi prvo polletje 1944 zloženi po datumih, 5. avgust 1944.

31 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 9, a.e. 139, Spisi in dopisi prvo polletje 1944 zloženi po datumih, 14. september 1944.

32 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 9, a.e. 139, Spisi in dopisi prvo polletje 1944 zloženi po datumih, 9. maj 1944.

33 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 24, a.e. 358, Seznam in zneski vojne škode tovarne, 26. april 1945.

34 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 24, a.e. 358, Seznam in zneski vojne škode tovarne, 23. april 1945.

35 Kramar, Izola, 508.

RIBJA PREDELOVALNA INDUSTRIJA V IZOLI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Po koncu vojne se je začelo težavno obdobje za izolsko ribjo industrijo. Za to je bilo več razlogov. Obe tovarni, Arrigoni in Amepelea, sta imeli sedež v Trstu, ki je spadal sedaj v cono A STO pod zavezniško vojaško upravo. Lastniki so ustavili obratovanje, saj niso imeli več vpliva na dogajanje v tovarnah v coni B, kjer so imele glavno besedo nove civilne oblasti, ki so dobile ta pooblastila s strani VUJE, Vojaške uprave Jugoslovanske armade. To prehodno obdobje, ki je trajalo praktično do leta 1954, je zaznamovala negotovost, zmeda in gospodarska degradacija. Utečeno poslovanje med sedežema podjetij v Trstu in tovarnama v Izoli je bilo prekinjeno. Začenjala so se pojavljati tudi politična oz. nacionalna trenja.

Arrigoniju je v manjši meri celo uspelo ohraniti stike z matičnim podjetjem v Trstu, kljub temu pa je skupaj z Ampelejo (ki se je kmalu po vojni preimenovala v Ex-Ampelejo) prešel v roke Komisije za narodno imovino (KUNI).³⁶ KUNI je bila posledica prisilnih premoženjskih ukrepov, ki jih je izvajala VUJA. V KUNI naj bi spadala »*vsa tista imovina, ki ni last posameznikov temveč vsega naroda*«. ³⁷ Šlo je za neke vrste nacionalizacijo. Vpliv na delovanje tovarn s strani njenih lastnikov, ki so bili v coni A, je bil na ta način onemogočen.

Veliko težav je bilo tudi politične narave. Leta 1946 je bila, npr. ustanovljena Centrala industrije konzerv (CIK) s sedežem v Izoli, ki naj bi usklajevala delovanje vseh tovarn za konzerviranje v coni B. Takrat še ni bilo jasno, kako se bo razpletlo tržaško vprašanje. Ravno zaradi nejasne prihodnosti tega območja so po letu 1947 jugoslovanske oblasti favorizirale podobne obrate, ki so bili na ozemlju Jugoslavije. Tako se je recimo sedež CIK kmalu preselil na Reko, iz obeh izolskih tovarn pa so začele jugoslovanske oblasti odvažati premično premoženje. »Na varno« v Rovinj, na Reko in naprej v

36 Kramar, Janez. *Izola 1945–1991*. Koper: ZRS Republike Slovenije, 2002, 130.

37 Rogoznica, Deborah. Iz kapitalizma v socializem: gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja: 1947–1954. Koper: Pokrajinski arhiv, 2011, 30.

Dalmacijo je bilo odpeljanih več strojev, ribiškega materiala in 68 ribiških ladij.³⁸

Leta 1945 je tovarna Arrigoni proizvedla cca. 33 ton ribjih filetov in 32 ton jušnih kock na mesec. V normalnih pogojih bi tovarna lahko proizvedla 30 ton bonita, 20 ton plave ribe, 12 ton marmelade in pet ton jušnih kock – na dan.³⁹

Tradicionalne gospodarske vezi s Trstom oz. Italijo so se razrahljale, na novo je bilo treba začeti vzpostavljati stike z Jugoslavijo. Leta 1946 je tako Ampeleja prodajala svoje izdelke predvsem v Jugoslavijo. V decembru so največ izdelkov prodali v Ljubljano, nato v Trst, na tretjem mestu je bilo Vojno Nabavno Poduzeće Zagreb.⁴⁰

V letih, ki so sledila, je bila situacija še vedno klavrna. V poročilu, ki ga je poslal Arrigoni Uradu za statistiko in evidence, lahko spremljamo zmanjševanje števila zaposlenih v podjetju od leta 1945 do 1951.

Leto	1939	1945	1946	1946	1948	1949	1950	1951
Št. zaposlenih	1204	798	714	655	497	453	490	439

Preglednica 2: Število zaposlenih v Arrigoniju 1939–1951.⁴¹

Tudi ribiške flote Arrigonija in Ampeleje ni bilo več. Leta 1947 so večino ladij Arrigonijeve flote odpeljali v Dalmacijo, ko so jih pripeljali nazaj, pa je bila že ustanovljena nova družba, in sicer Riba. Na začetku se je ukvarjala samo s trgovino, šele kasneje je začela tudi loviti ribe. Leta 1949 je postala delniška družba. V lasti je imela samo štiri ladje. Kasneje je družba doživljala več rekonstrukcij in preimenovanj in se leta 1961 končno združila s kombinatom Delamaris, ki je bil tako in tako njen glavni kupec.⁴²

38 Rogoznica, Oris, 149.

39 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 23, a.e. 339, Questionario informative della ditta industriale ARRIGONI, 1945.

40 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 25, a.e. 389, Petnajstdnevna poročila o proizvodnji in finančnem položaju, 1946–47, 7. januar 1947.

41 SI PAK, 180, Delamaris, t.e. 43, a.e.702, a)Statistični podatki o delovni sili, 1953.

42 SI PAK, 180 Delamaris, e.e. 92, a.e. 1005, Združitev kombinata Delamaris in Riba, 1. januar 1961.

Šele v začetku petdesetih let se je začelo stanje izboljševati. Takrat je postalo jasno, da bo slovenska Istra prišla pod Jugoslavijo. Tovarne so bile že bolj vpete v jugoslovansko gospodarstvo, kar je bil odraz nove gospodarske politike oblasti. Od leta 1952 do 1954 se je država namreč odločila za pomembne investicije na področju živilske industrije. Obe izolski tovarni sta na ta račun pridobili ogromno sredstev in posledično sta lahko povečali (oz. obnovili) svojo proizvodnjo. V tistih letih se je tovarna Arrigoni začela vedno bolj usmerjati v proizvodnjo živil, ki niso bila ribjega izvora (paštete, juhe, zelenjava).⁴³

Leta 1952 je imel Arrigoni skoraj vse dobavitelje iz Jugoslavije oz. cone B, med drugim Savo Kranj, Saturnus Ljubljana in Ribo iz Splita. Izjema je bilo matično podjetje v Trstu, ki je bil še vedno največji dobavitelj izolske tovarne. Struktura kupcev Arrigonijevih izdelkov se je prav tako bistveno razlikovala od predvojne in je odražala novonastalo politično situacijo. Kupci so prihajali z vseh koncev Jugoslavije, od Zadra, do Sarajeva, Beograda, Niša, Gostivarja, Maribora itd.⁴⁴

ROJSTVO DELAMARISA

Pomemben korak je bil narejen leta 1953, ko je začelo s poslovanjem uvozno–izvozno podjetje Delamaris, ki je bilo zadolženo za koordinacijo delovanja dveh izolskih in koprške tovarne De Langlade. Na skupnih sestankih so se direktorji podjetij Arrigoni, Ex–Ampelea (ki se je preimenovala leta 1947) in koprške De Langlade (manjša koprška tovarna, ki je izdelovala ribje konzerve) dogovarjali o skupni strategiji razvoja, o usklajenih nastopih na tujih trgih, o tekočem delovanju in sodelovanju. Ime Delamaris je sestavljeno iz začetnih črk teh treh tovarn, Del iz De Langlade, Am kot Ampelea, Ar za Arrigoni. Zadnji dve črki predstavljata sedež podjetja, Izola oz. Isola.⁴⁵

⁴³ Rogoznica, Oris, 152.

⁴⁴ SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 43, a.e. 700, Inventar 31.13.1945, 28. februar 1953.

⁴⁵ SI PAK 180, Delamaris, t.e. 92, a.e. 996, Poročilo o delovanju podjetja Delamaris (radijsko poročilo), 26. november 1955.

Na prvi seji podjetja je prišlo do zanimivega dogodka. V delegaciji Arrigonija ni nihče govoril slovensko, zato so jih ostali prosili, naj do naslednje seje s seboj pripeljejo vsaj enega Slovenca, po možnosti predstavnika delavskega sveta. Leta 1953 je imel Arrigoni 322 zaposlenih, razmerje med Slovenci in Italijani pa je bilo približno 50 : 50.⁴⁶ Podjetje Ex-Ampelea pa je imela 414 zaposlenih, od tega je bilo Slovencev malo manj kot polovica. Samo 27 zaposlenih je imelo državljanstvo FLRJ, vsi ostali STO.⁴⁷ Pred vojno je bila večina delavcev italijanskega porekla. Tudi to priča o novih časih.

V sredini petdesetih let sta obe izolski tovarni, ki sta delovali v okviru Delamarisa, občutno napredovali. Proizvodnja se je do leta 1952 do 1953 povečala za skoraj polovico, naslednje leto pa še za dodatnih 15 odstotkov. Delamaris je bil leta 1954 največji izvoznik v koprskem okraju. Ustvaril je skoraj 45 odstotkov celotnega izvoza.⁴⁸

Naslednja prelomnica je leto 1959 oz. 1960, ko je nastal Kombinat konzervne industrije Delamaris, ki je združil tovarne Ex-Ampelea (ki se je preimenovala v Iris), Arrigoni (ki se je preimenoval v Argo) in De Langlade (ki se je sedaj imenoval Ikra). Pred tem je bil Delamaris samo neke vrste biro, ki je usklajeval delovanje vseh treh tovarn. Vsaka tovarna je imela svoje vodstvo, novi kombinat pa je bilo enotno podjetje, z enotnim vodstvom. Poslovanje podjetja je temeljilo na konzerviranju rib in ribjih izdelkov, konzerviranju sadja in zelenjave, proizvodnji koncentratov, začimb, mesnih konzerv, proizvodnji lesene, pločevinaste embalaže, jedilnega olja, ledu, reji perutnine ter pridelovanju sadja in zelenjave ... Podjetje je imelo poslovne enote za skladiščenje in prodajo rib v Ljubljani, Pulju, na Reki, v Kopru, Postojni in Novi Gorici.⁴⁹

Leta 1961 je bilo v kombinatu zaposlenih 1526 ljudi, od tega 1285 v proizvodnji.⁵⁰

46 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 47, a.e. 744, Seznam uslužbencev rovarne Ampelea in Arrigoni, 1953.

47 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 47, a.e. 743, Uslužbenci tovarne po narodnostih dne, 3. maja 1953., 1953.

48 Rogoznica, Oris, 153.

49 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 92, a.e. 993, Statut (osnutek) kombinata konzervne industrije Delamaris, 28. december 1965.

50 SI PAK, 180 Delamaris, t.e. 92, a.e. 1004, Poročilo o delu DS, 1961.

Leto	Št. zaposlenih	Leto	Št. zaposlenih
1961	1526	1966	1560
1962	1789	1967	1385
1963	1856	1968	1454
1964	1807	1969	1376
1965	1620	1970	1239

Preglednica 3: Število zaposlenih v kombinatu Delamaris 1961–1970.⁵¹

V 1964 je bilo največje domače tržišče SR Slovenija, na drugem in tretjem mestu SR Hrvaška in SR Srbija. Šestdeset odstotkov izvoženih izdelkov je bilo prodanih na zahodnih tržiščih, štirideset odstotkov na vzhodnih. Leta 1964 se je v primerjavi s prejšnjim letom povečala proizvodnja vsega blaga, in sicer z 11567 ton na 12545 ton.⁵²

Delamaris je v šestdesetih letih posloval uspešno tako na domačem trgu kot v tujini. Zaposloval je tudi veliko število ljudi. Leta 1959 je imela Izola 9255 prebivalcev, od tega jih je bilo v Delamarisu zaposlenih okoli 1500.⁵³ Industrija je tudi prispevala največ denarja v občinski proračun.⁵⁴ Izola je postala še bolj izrazito industrijsko mesto in center ribje predelovalne industrije v celotni Jugoslaviji.⁵⁵

ZATON RIBJE PREDELOVALNE INDUSTRIJE V IZOLI

V kasnejših letih je Delamaris doživljal predvsem padce in različna prestrukturiranja, ki so bili posledica sprememb v državni gospodarski politiki in drugih makroekonomskih dejavnikov.

⁵¹ Naš glas, 12/2, 3.

⁵² Naš glas, 12/2, 4.

⁵³ Janez Kramar, Izola 1945, 228.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Rogoznica, Oris, 153.

Od leta 1974 dalje je bilo v zgodovini Delamarisa več poizkusov reorganizacije. V gospodarstvu je bilo uvedeno načelo samoupravnega sporazumevanja in dogovarjanja. Osnovna oblika združevanja delavcev je tako postal TOZD (temeljna organizacija združenega dela), v katerem naj bi delavci in vodstvo sami odločali o tem, kako bo deloval. Dogovarjanje med tozdi pa naj bi nadomestilo zakonitosti, ki veljajo v tržnem gospodarstvu, a tak sistem dolgoročno ni bil vzdržan.⁵⁶

Kljub vsem reorganizacijam (ali ravno zaradi njih) je bil Delamaris od druge polovice sedemdesetih let v krizi. V letu 1976 je pridelal poslovno izgubo v višini 24.833.411 dinarjev. Zaradi tega so bili sprejeti različni sanacijski ukrepi. Delamaris se je združil z Drogo Portorož, ker naj bi tako lažje prihajal do surovin.⁵⁷ Glede na to, da je bil Delamaris del Droge Portorož, je bil takrat na vseh konzervah tudi logotip Droge.

V osemdesetih letih se je začel nezadržen zaton ribje predelovalne industrije. Leto 1986 je bilo za edini izolski podjetji, ki sta se še ukvarjali z ribami, zelo slabo. Delamaris je bil zadolžen za 304.303.283 din, Riba, ki je svoj ulov prodajala skoraj izključno Delamarisu, pa za 545.750.852 din.⁵⁸ Riba je poslovala z izgubo že več let, kar se je odražalo tudi na slabem poslovanju Delamarisa. Največja težava so bile visoke cene za surovine, ki jih je za normalno obratovanje potreboval Delamaris. Druga težava je bil še vedno slab ulov Ribe. Poleg tega pa je primanjkovalo tudi delavcev, saj so zaradi slabih delovnih razmer in stanovanjske problematike delavci zapustili podjetje, čim so dobili zaposlitev drugje.⁵⁹ Leta 1987 je Riba zaposlovala 285 ljudi in pridelala 460.000.000 din izgube.⁶⁰ V drugi polovici osemdesetih let so bili zato pripravljeni razni ukrepi za sanacijo obeh tozdov. Med drugim je bilo odločeno, da naj se oba tozda izločita iz Droge in združita v samostojen tozd Delamaris, ki se je kasneje preimenoval v »Delamaris, ribištvo

⁵⁶ Repe, Božo. Naša doba: oris zgodovine 20. Stoletja: učbenik za 4. razred gimnazije. Ljubljana: DZS, 1997, 287.

⁵⁷ Kramar, Janez. *Izola 1945–1991*. Koper: ZRS Republike Slovenije, 2002, 312.

⁵⁸ Kramar, Izola, 318.

⁵⁹ Naš glas, 29/1, 3.

⁶⁰ Kramar, Izola 1945, 316.

in konzervna industrija Izola«. Do tega je prišlo leta 1989. To je bil še zadnji poskus rešitve izolske ribje predelovalne industrije v obdobju socializma.

V kapitalizmu so se hitro začele kazati težave, ki so v tranziciji pestile številna podjetja. Skupnega jugoslovanskega tržišča ni bilo več, na zahodnih tržiščih pa je vladala (pre)močna konkurenca. Poleg tega so bile še vedno prisotne težave, ki so spremljale obe podjetji že od druge polovice sedemdesetih let. Predvsem zastarela tehnologija, neučinkovito vodenje in visoka zadolženost. V samostojni Sloveniji se je nadaljevalo krčenje proizvodnje, kar je naposled privedlo do tega, da danes v Izoli ni več nobene tovarne, ki bi se ukvarjala s predelavo rib.

ZAKLJUČEK

V Delamarisu je bilo konec devetdesetih let samo še 200 zaposlenih⁶¹, leta 2009 pa ga je kupilo podjetje Pivka perutninarstvo d.d., ki je leta 2014 preselilo še zadnje obrate na Kal pri Pivki, kjer danes predeluje ribo okoli 100 delavcev. Tistega leta pa niso v Kal odšli samo delavci in stroji, ampak tudi velik del zgodovine Izole. Ostali so zapuščeni obrati Delamarisa, kjer bo najbrž zrasel hotelski kompleks, in razpadajoča tovarna Arrigon, s svojim petdesetmetrskim dimnikom, kjer danes stoji lunapark.

⁶¹ Volpi, Delamaris, 65.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski VIRI

Pokrajinski arhiv Koper, fond 180 Delamaris, 1893–1985.

Časopisni viri

Naš glas, 1969–2006, Portorož.

Literatura

de Grazia, Victoria. *The culture of consent – Mass organization of leisure in fascist Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Delise, Ferruccio. *L'Isola dei pescatori: contributi per una storia della pesca a Isola*. Izola: Il Mandracchio, 2010.

Kramar, Janez. *Izola – mesto ribičev in delavcev*. Koper: Lipa, 1988.

Kramar, Janez. *Izola 1945–1991*. Koper: ZRS Republike Slovenije, 2002.

Repe, Božo. *Naša doba: oris zgodovine 20. Stoletja: učbenik za 4. razred gimnazije*. Ljubljana: DZS, 1997.

Rogoznica, Deborah. »Oris razvoja ribje industrije v povezavi z viri, ki jih hrani Pokrajinski arhiv v Kopru.« *Studia Iustinopolitana*, 2/2 (2009), 143–159.

Rogoznica, Deborah. *Iz kapitalizma v socializem: gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja: 1947–1954*. Koper: Pokrajinski arhiv, 2011.

Terčon, Nadja. »Ribja predelovalna industrija v Slovenski Istri (1867–1918).« V: *Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre: varovanje narave in kulturne dediščine na področju konservatorstva in muzeologije*, ur. Sonja Ana Hoyer, 239–256. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.

Terčon, Nadja. *Z barko v Trst: pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1850–1918)*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno–raziskovalno središče Koper, 2004.

Volpi, Lisjak Bruno. *Delamaris 1879–1999: 120 let iz morja v konzervo*. Izola: Delamaris, 1999.

Spletni VIRI

»Delovno aktivno osebe in proizvodne zmogljivosti.« <http://www.stat.si/StatWeb/prikazi-novico?id=5401&idp=11&headerbar=9> (dostop: julij 2016).

Knjižnični fond Mestne knjižnice Izola. <http://www.izo.sik.si/sl/informacije/zgodovina> (dostop: avgusta 2016).

»Zgodba Delamarisa.« <http://www.delamaris.si/o-podjetju/zgodovina> (dostop: avgust 2016).

POVZETEK

Leta 1879 je v Izoli zrasla prva tovarna za predelavo rib v slovenski Istri, samo nekaj let kasneje pa so se pojavile še štiri nove tovarne. Od takrat naprej se je življenje domačinov začelo hitro spreminjati. Velik del Izolanov je namreč delo na kmetiji zamenjal za delo v tovarni in Izola je postala industrijsko mesto. V obdobju med obema vojnama sta bili tovarni samo še dve, toda bili sta dovolj uspešni, da sta imeli podružnice v drugih istrskih mestih in da sta v Izolo privabljali celo delavce od drugod. Tedaj je bilo življenje Izolanov že povsem prepleteno s tovarnama Arrigoni in Ampelea.

Drugo svetovno vojno in priključitev Jugoslaviji, najtežja leta v polpretekli zgodovini Istre, je ribja predelovalna industrija komajda prebrodila. Politični, gospodarski in nenazadnje kulturni prelom je pustil velike posledice na vseh področjih. Nove oblasti so imele sprva veliko težav s ponovnim zagonom industrije. Šele sredi petdesetih let se je položaj izboljšal. Takrat je tudi nastal Delamaris, ki velja za dediča vseh nekdanjih izolskih ribjih tovarn, Izola pa je za postala jugoslovanska prestolnica ribje predelovalne industrije. Osemdeseta leta sta zaznamovali gospodarska kriza in zaton izolske industrije. Obdobje tranzicije je prineslo težave in krčenje proizvodnje. Oktobra leta 2014, ko se je Delamaris preselil v Pivko, pa se je vez med Izolo in ribjo predelovalno industrijo razdrla.